

İSLAM HUKUKUNDA GAYRİMÜSLİMLERİN VATANDAŞLIK STATÜLERİ*

Dr. Ahmet GÜNEŞ**

Citizenship Status of non - Muslims in Islamic Law

In this article it has been investigated that legal characteristic of non-Muslims citizenship agreement (accounting debit law) from point of freedom principle and its scope from point of equality law. Non-Muslims citizenship agreement has got a religious and judgmental characteristic in Islamic law. A conclusion of this comprehension, citizenship agreement is out of management authority and even the head of the state haven't got annulment authority. This comprehension is natural conclusion of give value to the man and principle of superiority of the law.

Of necessity of citizenship agreement providing for life, honor, property and etc. all security of non-Muslims opposing to internal and external threats is under the Muslim's guarantee. According to the Abu Hanifa, in the justices that evaluated under scope of human law, it must be applied equal judicial decisions without separating religion, language, race, color, gender or rank. As for in the justices that evaluated under scope of religious laws are not intervened to religious laws of non-Muslims and are not responsible for Muslim's religious laws. Certainly, the topic's safety and security dimension must be evaluated separately.

Giriş

Vatan bir devletin sınırları belli toprağına denir. Vatandaş devletin unsurlarından biri olan halkı meydana getiren fertleri ifade eder. Vatandaşlık ise siyasi anlamda bağımsız bir devlete mensup olma demektir.¹ Yeryüzünde insanların meydana getirdikleri toplumlar eskiden olduğu gibi bugün de çok farklı ve çok çeşitli kaidelere sahip hukuki düzenlemelerle idare edilmektedir. Fert sahip olduğu vatandaşlık ile bu toplumlardan birinde yerini almaktadır. Bu itibarla bir topluma, bugün milletlerarası hukuktaki ifadesiyle, bir devlete aidiyeti belirleyen vatandaşlık hala bir ferde ait bir hukuki özellik önemini

* Bu makale "İslam Kamu Hukukunda Fikir ve İnanç Hürriyeti" (Erzurum 2003) adlı doktora çalışmamızda özet olarak anlatılan bölümün yeni ilavelerle genişletilmiş şeklidir.

** Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. e-posta: ahgun@hotmail.com

¹ Yılmaz, Durmuş, *Vatandaşlık Bilgisi*, Konya 2000, 101-103.

korumaktadır. Bu özelliği ile vatandaşlık aynı zamanda bir devletin insanlarını yabancılardan, yani başka devlete ait fertlerden veya hiçbir devlete ait olmayan vatansızlardan ayırmaktadır.

Ait bulunan devlette vatandaşlık vatandaş olan ferdi hak ve mükellefiyetlerinin sahibi haline getirmektedir. Vatandaşlık ferdin ait bulunduğu devlet içerisinde kamu otoritesine iştirak ve toplum menfaatine hizmette bulunmak hakkını temin eden bir özelliktir. Ferde ait bulunduğu devlette topluluğun bir üyesi olarak seçmek, seçilmek ve hâkimiyet hakkına ilişkin vazifeler ifa etmek hakkını vatandaşlık verir. Bunun yanında askerlik mükellefiyeti gibi hizmetlerin yapılması da vatandaşlığın getirmiş olduğu bir mükellefiyettir.²

Vatandaşlık devletler hukuku alanında ise ferde hukuki bir şahsiyet olarak milletlerarası hukuk sahasına dâhil olabilme imkânını vermektedir. Milletlerarası ilişkilerde vatandaşlık vatandaşı olunan devletin kendi vatandaşlarının haklı menfaatlerini yabancı ülkelerde de korumak hakkını, yani diplomatik himaye talebinde bulunmayı temin eden bir özellik olarak kullanılmaktadır.

Vatandaşlık ferdin değişmez bir özelliği değildir. Fert bir toplumdan diğer bir topluma geçebilir. Bu bakımdan vatandaşlık ferdi doğrudan doğruya belirten bir tanıtmaya vasıtası olmayıp sadece şahsın hüviyetini tespit etmeye yarayan bir unsur olarak hizmet görebilir.³

Bilindiği gibi devletin unsurlarını ise insan, ülke ve hâkimiyet oluşturmaktadır. Buna göre vatandaşlık devletin varlığı ile beraber devletin vazgeçilmez bir unsuru olarak kendini kabul ettirmiştir. Bu anlamda vatandaşlık bir ülkede hâkim olan hukuk nizamına aidiyeti ifade etmektedir. Bu bakımdan vatandaşlık bir şahıs topluluğunun bir ülkede bir hukuk düzenine göre yaşamaya başlamasıyla birlikte ortaya çıkmış bir kavramdır. Diğer bir söyleyişle vatandaşlık ilk, çok yeni sayılan “modern devlet” anlayışıyla ortaya çıkmış yeni bir kavram değildir. Vatandaşlık modern devlet anlayışında sadece çok daha belirgin çizgilerle açıklık kazanmış bir kavramdır. Bu sebeple eski çağlardaki –devlet rolünü oynayan- toplumlardaki vatandaşlık olay ve meseleleri ile bugünkü modern dünyadaki vatandaşlık olay ve meseleleri mahiyetçe birbirinden farklı değildir.⁴ Esasen teb’a ve tabiiyet kavramları da muhteva itibarıyla bir devlete aidiyeti ifade etmektedir. Vatandaşlık kavramının ifade ettiği mana, özellikle Avrupa ülkelerinde 19. yüzyıldan itibaren kullanılmaya ve yer etmeye başlayan modern terminolojide belirmeye başlamıştır.

² Nomer, Ergin, *Vatandaşlık Hukuku*, İstanbul 1997, s. 3.

³ Nomer, s. 4.

⁴ Nomer, s. 5.

Modern hukuk teorisinde vatandaşlığın hukuki mahiyeti hakkında iki temel görüş temsil edilmektedir. Vatandaşlık ya bir “hukuki münasebet” veya bir “hukuki vasıf (statü)” olarak mütalaa edilmektedir. Vatandaşlık hukuki bir münasebet olarak belirtildiğinde bu hukuki münasebetin sùjeleri fert ve devlet olmaktadır. Yani bu hukuki münasebetin bir tarafında muayyen bir devlet vardır. Diğer taraftan ise vatandaş olabilmek özellikleri hukuken tespit edilmiş bir fert yer almaktadır.

Her vatandaşlık kanunu hangi şartlar altında bir vatandaşlık vasfının kazanılacağını veya kaybedileceğini tespit eder. Vatandaş olarak yalnız ferdin bu vasfı nazara alınır, vatandaşlık bir hukuki münasebet olarak görülemez. O zaman vatandaşlık bu sıfatı taşıyan ile devlet arasındaki ilişkiyi meydana çıkan belirli hak ve mükellefiyetlerin bağlandığı hukuki bir vasıf, bir statüdür.

Statü muayyen hak ve mükellefiyetlerin bağlandığı bir durumdur. Diğer bir söyleyişle statü bir şahsın muayyen hak ve mükellefiyetlerinin şartı olarak nazara alınan ve hukuken tespit edilmiş bir vasıftır. O halde bu manada vatandaşlık bir devlete aidiyetin vasfı olarak ortaya çıkar, öyle ki bu vasa pozitif hukuk nizamı muayyen hak ve mükellefiyetler bağlamış ve böylece bu hak ve mükellefiyetlerin meydana getirdiği statüyü bu vasfın bir şartı yapmıştır.

Her iki temel görüş de tek başlarına vatandaşlık mefhumunun mahiyetini tam olarak belirtmekten uzaktır. Vatandaşlığın hukuken düzenlenmiş bir hayat ilişkisini ortaya çıkardığı muhakkak olduğuna göre, bu mefhumu bir hukuki münasebet olarak kabul mecburiyeti aşikârdır. Diğer taraftan bir hukuki münasebet olarak vatandaşlığın hukuki yapısında temel unsur, bu hukuki münasebetin sùjesi olabilmek vasfının kazanılma veya kaybedilmesinin hukuki şartları teşkil eder. Bu vasfın hukuki neticelerden ibaret hukuki bir statüyü meydana getirdiğinde tereddüt edilmez.

Modern hukuk anlayışına uygun olarak vatandaşlığın hukuki mahiyetinin izah ve tarifinde iki unsur dikkate alınmak icap eder. Birinci unsur vatandaşlık mefhumunun ifade ettiği fert ile devlet arasındaki hukuki münasebettir. Diğer unsur vatandaşlık mefhumunda yer alan ve ferdin hukuken tespit edilmiş vasfı olarak ortaya çıkan hukuki statüdür.⁵

Çağdaş bazı Müslüman araştırmacılar modern ulus devletlerdeki vatandaşlık kavramıyla karşılaştırma yaparak özellikle bir kısım siyasi haklardan faydalanamamaları sebebiyle zimmîlerin İslam devletinde vatandaş sayılmadığını ileri sürerken birçok araştırmacı devletin dayandığı inanç esasın-

⁵ Nomer, s. 14-15.

dan kaynaklanan bazı kısıtlamalar bir yana Müslümanlar gibi tam vatandaş olduklarını kabul ederler.⁶

İslam hukukçuları vatandaşlık devletin vatandaşlarını ifade etmek üzere hem Müslümanlar hem de gayrimüslimler (zimmî) için “darüislam ehli” tabirini kullanırlar. Zaten İslam hukukunda müste'men ifadesi de hem Müslümanlardan hem de gayrimüslimlerden eman (vize) verilen yabancı kişileri tanımlar. Başka bir anlatımla, vatandaş ve yabancı kavramı inanç esasına göre değil, bağlı bulunduğu ülkeye göre belirlenir.

İslam kültüründeki anlayışa göre, İslam toplumu denilince, çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu toplumlar kastedilmektedir. Zira tarih boyunca İslam toplumu diye nitelendirilen hiçbir toplum, sadece Müslümanların oluşturduğu (pür Müslüman) toplum olmamıştır. Dolayısıyla başlangıçtan günümüze kadar bütün İslam toplumlarında, Müslümanlar farklı inanç mensuplarıyla birlikte yaşamışlardır.⁷

Gayrimüslimlerden ehli kitabın vatandaşlık hakkına sahip olabilecekleri bizzat Kur'an-ı Kerim'de beyan edilir.⁸ Mecusilerin vatandaşlık hakkına sahip olabilecekleri ise Peygamberimizin (as) tatbikatına dayanır.⁹ Mecusilerin vatandaşlık hakkına sahip olabilecekleri konusunda ihtilaf olmamakla birlikte, ehli kitap kapsamına dâhil olup olmadığı konusu tartışmalıdır. İmam-ı Azam'a göre, Peygamberimiz (as) ehli kitap olmadıkları halde Mecusileri vatandaşlık statüsüne dâhil eder. Buna göre; ehli kitap, Mecusi, müşrik, ateşe tapan, hatta ateist bile vatandaşlık hakkına sahip olabilir.¹⁰ Kıscası vatandaş olabilmek için insan olmak yeterlidir.

Bu sebeple gayrimüslimlerin vatandaşlık statüleriyle ilgili aktüel tartışmalar, daha ziyade eşitlik ilkesini ilgilendirir. Esasen gayrimüslimlerin ikinci sınıf vatandaş olarak kabul edildiği iddiaları da eşitlik ilkesinin ihlalmiş gibi değerlendirilen konulara dayanır. Bu yüzden bu makalede gayrimüslimlerin vatandaşlık sözleşmesinin hukuki niteliği özgürlük ilkesi, kapsamı ise eşitlik ilkesi açısından incelenecektir.

A. Vatandaşlık sözleşmesinin hukuki niteliği

İslam hukukunda gayrimüslimlerin vatandaşlık sözleşmeleri eman (himaye hakkı) müessesesine dayanır. Eman müessesesi kendi içinde geçici ve daimi niteliğiyle iki gruba ayrılır. Geçici eman uluslararası nitelikte devlet

⁶ Özel, Ahmet, *İslam ve Terör*, İstanbul 2007, s. 49–50.

⁷ Gözübenli, Beşir, “İslam Ülkesindeki Gayrimüslimlerin Sosyal Güvenlik Haklarına Dair Kur'anî İlkeler”, *Kur'an'ın Farklı İnanç Mensuplarına Yaklaşımı*, Konya 2007, s. 122.

⁸ Tevbe, 9/29.

⁹ Buhârî, “Cizye”, 1; Tirmizî, “Siyer”, 31.

¹⁰ Cassâs, Ebû Bekir Ahmed b. Ali, *Ahkâmü'l-Kur'an*, Beyrut 1985, IV, 283.

başkanının yetkisine bağlı olan ve başlangıcı itibariyle bağlayıcı olmayan bir akit olarak kabul edilir.¹¹ Vatandaşlık antlaşması ise Müslümanlar açısından reddi kabil olmayan bir sözleşme olarak değerlendirilir.¹² Farklı bir ülke vatandaşı olan herhangi gayrimüslim bir kişinin gönül rızasıyla vatandaşlığı kabul etmesi, vize süresinin bir yılı geçmesi, gayrimenkul satın alması veya evlilik gibi sebeplerle vatandaşlık statüsünü kazandığı bilinmektedir. Ayrıca savaşın hangi aşamasında olursa olsun, vergisini verme taahhüdünde bulunan gayrimüslim düşman bir kişinin vatandaşlık sözleşmesini kabul ettiğini beyan etmesi kâfi görülür. Hatta savaşta ısrar edenlere, yenik düştüklerinde vatandaşlık hakkı tanınır.¹³

İslam hukukunda vatandaşlık sözleşmesi müebbet eman diye isimlendirilir ve daimi bir statüyü ifade eder.¹⁴ Bilindiği gibi, ticari sözleşmeler bozulabilir, nikâh sözleşmesinde ebediyet şart olmasına rağmen nikâh sözleşmesi de bozulabilir; fakat gayrimüslimlerin vatandaşlık sözleşmeleri Müslümanlar açısından hiçbir zaman bozulamaz. Hanefi mezhebinde ceza vakaları vatandaşlık antlaşmasının feshini gerektirmez. Vatandaşlık antlaşması sadece gayrimüslim vatandaşların ya düşman bir ülkeye sığınmaları ya da isyan etmeleriyle hükümsüz kalır.¹⁵ Dahası zimmet akdinden sözle rucu sahih değildir.¹⁶ Temel yaklaşımı farklı olmamakla birlikte,¹⁷ İmam Şafi'î başlangıçta şart koşulması durumunda ilgili şartların ihlalinin de antlaşmayı hükümsüz kılacağı kanaatindedir.¹⁸ Sözün özü İslam hukukunda vatandaşlık sözleşmesi, dini ve hukuki bir güvenceyi gerekli kılar, Müslüman olmaya eşdeğer hukuki bir statüyü ifade eder.

Fıkıh literatürümüzde gayrimüslim bir vatandaşı bile vatandaşlıktan çıkarma kavramı yoktur. Çünkü vatandaşlık sözleşmesi dini ve hukuki bir niteliğe sahiptir. Başka bir anlatımla vatandaşlıktan çıkarma yönetim yetkisinin dışında kabul edilir. Bu sebeple devlet başkanının bile gayrimüslimlerin vatandaşlık sözleşmelerini feshetme yetkisi yoktur.¹⁹ Bu durum insana değer vermenin ve hukukun üstünlüğü ilkesinin tabii bir sonucudur. İslam dünyasında katliam ve soykırım türü bir hadisenin meydana gelmemiş olması bu ilkeyle yakından alakalıdır.

¹¹ Kâsânî, Alauddin Ebu Bekr b. Mes'ûd, *Bedâi' u 's-sanâi' fi fertibi 'ş-şerâi'*, Beyrut 1986, VII, 109.

¹² Kâsânî, VII, 107.

¹³ Zeydan, Abdulkерim, *Ahkâmu'z-zimmiyyîn ve'l-müste'menîn fi dâri'l-İslam*, Beyrut 1988, s. 25 vd.

¹⁴ Kâsânî, VII, 110.

¹⁵ Kâsânî, VII, 106–107, 112.

¹⁶ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukuku İslamiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu*, İstanbul, ts. III, 430.

¹⁷ Şafi'î, Muhammed b. İdris, *el-Ümm*, Beyrut, ts. IV, 198.

¹⁸ Şafi'î, IV, 208–211.

¹⁹ Kâsânî, VII, 109; Hamidullah, Muhammed, *İslam Anayasa Hukuku* (ed., Vecdi Akyüz), İstanbul 1995, s. 210.

B. Vatandaşlık sözleşmesinin kapsamı

Gayrimüslimlerin, can, namus, çocuk ve mallarının dış ve iç tehditlere karşı korunması, dini hakları, İslami ibadetlerden muafiyetleri, cizye ile yükümlü olmaları, asayiş ve emniyet faktörü vatandaşlık hakları kapsamında değerlendirilebilir. Biz burada ilgili konular hakkında genel bilgiler vermekle yetineceğiz.

1. Gayrimüslimlerin dış güvenlikleri

Vatandaşlık sözleşmesinin gereği olarak gayrimüslimlerin dâhili ve harici tehditlere karşı can, namus, çocuk ve mal güvenliklerini sağlamak Müslümanların sorumluluğu altındadır.²⁰ Peygamberimiz (as) bu sorumluluğu “*Onlar Allah’ın ve Resulünün zimmetindedir*”²¹ ifadesiyle tanımlar. Hz. Ömer (ra), vatandaşlık sözleşmesinin “*onlar uğruna savaşmayı bile gerekli kıldığını*”²² belirtir. Halid b. Velid’in (ra), Hire halkıyla yaptığı vatandaşlık antlaşmasında da şu ifadeleri görüyoruz; “*Eğer verdikleri sözleri tutar, ahitlerini muhafaza ve şartlara riayet eder, Müslümanlara karşı vergi borçlarını öderlerse, diğer gayrimüslim vatandaşa tanınan haklar eşit olarak onlara da tanınır. İç ve dış düşmanlara karşı onların müdafaasını yapmak, can ve mal emniyetini sağlamak bizim vazifemizdir.*”²³

Gayrimüslimlerin dış tehlikelere karşı korunduğunu ilk dönemlerden itibaren görmek mümkündür. Suriye’nin fethi esnasında ordu kumandanı Ebû Ubeyde (ra) Şam bölgesi Hıristiyanlarıyla sulh antlaşması yapar. Gayrimüslimler İslam devletinin adil ve insani davranışı, Müslümanların dürüstlüğü ve iyi ahlakı karşısında duydukları hayranlık ve memnuniyet sebebiyle, savaş hazırlığı içinde olan Bizanslılardan Müslümanlara bilgi getirmeye, İslam devleti için casusluk yapmaya başlarlar. Bizanslıların savaş hazırlıklarının ciddi sayılabilecek bir noktaya ulaşması karşısında ise Ebû Ubeyde (ra) bölgedeki Müslümanlarla sulh antlaşması yapmış bulunan memleketlerin valilerine birer mektup yazarak gayrimüslimlerden toplamış oldukları cizye ve haraçları iade etmelerini emreder. Gayrimüslimlere hitaben de şöyle yazar; “*Biz, sizden almış olduğumuz mallarınızı size iade ediyoruz. Çünkü bize gelen haberlere göre Bizanslılar büyük bir savaş hazırlığı içindeler. Hâlbuki biz bu malları sizin canınızı, malınızı ve memleketinizi korumak için almıştık. Şu anda biz buna muktedir değiliz. Sizden aldıklarımızı geri veriyoruz. Allah*

²⁰ Kâsânî, VII, 111.

²¹ Tirmizî, “Siyer”, 48.

²² Buhârî, “Cihad ve Siyer”, 174.

²³ Ebû Yûsuf, Ya’kûb b. İbrahim, *Kitâbu'l-Harâc*, Beyrut 1302, s. 143–144.

bizi düşmana karşı muzaffer kılarlsa, önceki şartlara yine bağlıyız.” Bu talimat üzerine alınanlar geri iade edilir.²⁴

O esnada gayrimüslimler ise şöyle derler; “*Sizlerin idaresi ve adaleti, daha önce içinde bulunduğumuz zulüm ve zorbalıktan bizim için daha iyidir. Bizler Herakl’ın ordusunu sizin valinizle birlikte şehirden kovacağız.*” Oradaki Yahudiler de harekete geçtiler ve “*Tevrat üzerine yemin ederiz ki, Herakl’ın kumandanı, bizi mağlup ve yok etmeden Hıms şehrine giremeyecektir*” dediler, şehrin kapılarını kapattılar ve müdafaa ettiler. Müslümanlarla antlaşma yapmış olan diğer şehirlerin Hıristiyanları ve Yahudileri de aynı şekilde hareket ettiler ve şunları söylediler; “*Eğer Bizanslılar ve onlara bağlı olanlar, Müslümanlara galip gelirlerse, bizler daha önceki (kötü) halimize döneriz; biz Müslümanlardan bir kişi de kalsa, onlara verdiğimiz söze bağlı kalacağız.*” Allah Müslümanlara zafer nasip ettiğinde, bu insanlar şehirlerinin kapılarını açtılar, davul ve zurnalarını çıkarıp oynadılar.²⁵

2. Kanun önünde eşitlik ilkesi

Gayrimüslimlerin can, namus, çocuk ve mal güvenlikleri dış tehlikelere karşı korunduğu gibi, iç tehlikelere karşı da korunmak zorundadır. İç hukuk yönüyle İslam hukukunda genel ilke mülkîlik prensibidir. Diğer bir ifade ile İslam ülkesinde yaşayan herkese dini kurallarıyla ilgili olmayan hususlarda dinleri ne olursa olsun eşit hukuki hükümler uygulanır. Bu bakımdan Müslüman bir devletin hâkimiyeti altında yaşayan gayrimüslimler İslam hukukuna tabidir. Muamelat ve ceza konuları bu kapsama dâhildir.²⁶ Yürütmeyi ilgilendiren bütün konuları aynı kategoride değerlendirmek mümkündür. Peygamberimizin (as) “Müslümanların hakları onların da hakları, Müslümanların sorumlulukları onların da sorumluluklarıdır”²⁷ hadisi hukukî prensibi beyan eder.

İslam muhakeme hukukuna göre, kul hakkı ile ilgili davalarda davacı veya davalının dini kimliğinin verilecek hükme hiçbir olumsuz etkisi yoktur. Hatta değil halktan bir kişinin, devlet başkanının bile gayrimüslim bir vatandaşla beraber muhakeme edildikleri bilinmektedir. Hâkimlerin halifelerin aleyhine karar verdikleri pek çok vak’alar vardır. Bir gayrimüslimle Hz. Ali’nin ve gayrimüslim bir vatandaşla Fatih Sultan Mehmed’in beraber yargılandıkları İslam hukuk tarihinde meşhurdur.

İslam ceza hukukuna göre, Müslüman ve gayrimüslim vatandaşlar eşit hükümlere tabidir. Bir gayrimüslimin Müslüman birisini öldürdüğünde kısas

²⁴ Ebû Yûsuf, s. 139.

²⁵ Belâzûrî, *Futuhu'l-Buldan* (çev. Mustafa Fayda), Ankara 2002, s. 195–196.

²⁶ İbn Abidin, *Haşiyetü Reddi'l-muhtâr*, İstanbul 1984, IV, 128–129; Şafi’î, IV, 180.

²⁷ Tirmizî, “Siyer”, 48.

hükümleri uygulandığı gibi, Müslüman bir kişinin bir gayrimüslim vatandaşı öldürmesi durumunda da Ebu Hanife'ye göre kısas hükümleri uygulanır. Çünkü ilgili hükmü bildiren ayet-i kerimede “nefs” kelimesi kullanılır.²⁸ Nefs kelimesi de inanan inanmayan herkese şamildir. İbn Abbas diyet miktarı yönüyle, Müslüman ile gayrimüslim vatandaşın eşit olduğuna hükmeder.²⁹

Müslüman ölümlere saygı gösterildiği gibi gayrimüslimlerin ölümlerine de saygı gösterilir. Hayattayken gayrimüslimlere hakaret edilemediği gibi mezarlıktaki kemiklerine de hakaret edilemez. Müslümanlara iftira etmek yasak olduğu gibi gayrimüslimlere de iftira etmek yasaktır. Şayet bir Müslüman bir gayrimüslim kadına tecavüz ederse, bir Müslüman kadına tecavüz ettiğinde kendisine verilecek cezanın aynısıyla cezalandırılır.³⁰

Gayrimüslimlerin mal varlıkları güvence altındadır. Müslüman bir kişinin gayrimüslim bir vatandaşın malını çalması durumunda hırsızlık cezası tatbik edilir. Hatta Müslümanlara haram olan içki ve domuz gibi mallar, gayrimüslimlerin mal güvenlikleri kapsamına dâhildir. Her ne kadar bu mallar Müslümanlar açısından değerli bir mal olarak görülmeseler bile, gayrimüslimlerce mali bir değer ifade ettiği için bu mallara dokunulamaz. Hâkim kanaatte Müslüman birisinin bu mallara zarar vermesi durumunda tazmin etmesi gerekir.³¹

3. İnanç ve ibadet özgürlüğü

İnanç özgürlüğü zimmîlere tanınan temel hakların en önemlilerinden biridir. Dinlerini değiştirme konusunda kendilerine hiçbir baskı ve zorlama yapılamaz. Zira bu hak onlara Kur'an tarafından “*Dinde zorlama yoktur. Artık hak ile batıl iyice ayrılmıştır*”³² ifadesiyle tanınmıştır. Başka bir ayette ise “*De ki, ‘Gerçek Rabbindendir’. Artık dileyen inansın, dileyen inkâr etsin*”³³ buyrulurken aynı hüküm başka bir anlatımla tekrarlanmıştır. Hz. Peygamber (as) de insanların dinlerini değiştirme konusunda ikna yönteminden başka bir yol takip etmemiştir.³⁴

Zimmîler ibadetlerini ve ayinlerini rahatça yapabilirler. Çocuklarına din eğitimi diledikleri şekilde verebilirler. Ayrıca dini hükümlerine müdahale edilmez. Fıkıhta gayrimüslimlerin dini hükümleriyle ilgili konulardaki genel prensip “*dini hükümlerinde gayrimüslimleri inançlarıyla baş başa bırakı-*

²⁸ Maide, 5/32.

²⁹ Kâsânî, VII, 252.

³⁰ Hamidullah, s. 174.

³¹ Serahsî, Muhammed b. Ahmed, *el-Mebsût*, Beyrut 1986, XI, 102.

³² Bakara, 2/256.

³³ Kehf, 18/29.

³⁴ Aktan, Hamza, “Kur'an ve Sünnet Işığında Zimmîlerin Hak ve Yükümlülükleri”, *Kur'an-ı Kerim'de Ehl-i Kitab*, İstanbul 2007, s. 366.

niz”³⁵ ifadesiyle özetlenir. Esasen Müslümanlarla gayrimüslimler arasındaki eşitlik ilkesinin ihlalinin en temel istisnasını dini hükümler oluşturur. Dini hükümler de hem gayrimüslimlerin dini hükümlerini hem de Müslümanların dini hükümlerini kapsar. Burada kullanılan Müslümanların dini hükümleri tamlaması, fıkıh kitaplarında ibadet kategorisinde değerlendirilen hükümleri ifade eder.

İslam’da gayrimüslimlerin dini değerlerine saygı duyulduğu gibi dini hükümlerine de saygı duyulur. Bu ilke ilk dönemlerden itibaren tavizsiz bir yargıyı ifade eder. Peygamberimiz (as) Necran Hıristiyanlarını Mescidü’n-Nebi’de kabul etmiştir. Tartışmalar ortasında, Necranlılar konuşmalarını yarıda keserek dışarı çıkmak isterler. Peygamberimiz (as) sebebini sorduğunda onlar; “*Bizim için ayın vakti geldi ve biz onu tam vaktinde yapmak istiyoruz*” diye cevap verirler. Peygamberimiz (as) “*ayininizi burada mescitte de yapabilirsiniz*” buyurur. Bu onlar tarafından kabul edilir. Tarihçi şunu ilave etmektedir: Hıristiyanların kiblesi doğudur, dolayısıyla onlar mescitte doğruya doğru yöneldiler.³⁶ Ayrıca Necranlılar ile yapılan sulh antlaşmasında mabetlerine dokunulmayacağı, patrik ve rahip atanmalarına karışılmayacağı Peygamberimiz (as) tarafından belirtilir.³⁷

Gayrimüslimlere dini inanç esaslarını kendi çocuklarına öğretme ve onları kendi inançları istikametinde eğitime imkânı sağlanır. Peygamberimiz (as) zamanında Medine Yahudilerine ait, sinagog ve eğitim müessesesinin her ikisini ihtiva eden Beytü’l-midrâs bulunmaktaydı.³⁸

Hatta Müslüman bir kocanın ehli kitap olan karısını kendi dinine göre ibadet etmesinden, oruç tutmasından, kiliseye gitmesinden, içki içmesinden menetme hakkı yoktur.³⁹ Çünkü bu haklar inanç ve ibadet özgürlüğü kapsamındadır. Dolayısıyla kocasının bile engelleme yetkisi bulunmamaktadır. Dahası dini kurallarıyla yakın ilgisi bulunan şahıs, aile ve miras hukuku alanlarında gayrimüslimlerin kendi dinî hükümlerini uygulamalarına müdahale edilmemiştir. 1917 tarihli Hukuk-ı Aile Kararnamesi’nde Müslüman, Yahudi ve Hıristiyanlara göre ayrı ayrı hükümler belirlenmiştir.⁴⁰ Konumuzla ilgili olarak Hıfzı Veldet, “*Malum olduğu üzere Osmanlı devleti, hükmü altına aldığı bütün kavimleri bilhassa ahvali şahsiye ve aile sahasında kendi gelenek ve adetlerini tatbik ve icrada serbest bırakmış ve bu bakımdan dünyanın en liberal imparatorluğu olmuştur*”⁴¹ tespitini yapar. Kanaatimizce fıkhi ilkelere dayanan bu uygulamayı hukuki-kazai özerklik veya çok hukukluluk

³⁵ Kâsânî, VII, 147.

³⁶ İbn Hişâm, *es-Sireti’n-nebeviyye*, Beyrut 1985, II, 574.

³⁷ Ebû Yusuf, s. 72, 73.

³⁸ İbn Hişâm, II, 552, 558; Hamidullah, s. 217.

³⁹ Bilmen, II, 105.

⁴⁰ *Osmanlı Hukuk-ı Aile Kararnamesi* (Orhan Çeker), Konya 1999, s. 32 vd.

⁴¹ Veldet, Hıfzı, *Medeni Hukukun Umumi Esasları*, İstanbul 1948, s. 79.

olarak nitelemeden ziyade, gayrimüslimlerin dini hükümlerine saygılı yönetim anlayışıyla izah etmek daha isabetlidir. Çünkü bu konuyla ilgili hükümlerin ortak özelliği, dini hükümler kategorisinde değerlendirilmesidir.⁴²

4. İslamî ibadetlerden muafiyetleri

Genelde Müslümanlarla gayrimüslimler arasında eşitlik ilkesinin ihlali olarak yorumlanmasına sebep olsa bile, esasen gayrimüslim vatandaşların cizye ile yükümlü olmaları zekâtın ve askeri hizmetlerin (cihad) dinî niteliğinden kaynaklanır. Temel ilke olarak gayrimüslim vatandaşlar Müslümanların dini yükümlülükleriyle muhatap değillerdir.⁴³ Çünkü fıkıh literatürümüzde namaz, oruç ve hac ibadet kategorisinde değerlendirildiği gibi, zekât ve askeri hizmetler de ibadet kategorisinde değerlendirilmektedir. Bu sebeple gayrimüslimler zekâttan ve askeri hizmetlerden muaf tutulmuşlardır.⁴⁴ Tabii ki askeri hizmetlerle yükümlü tutulmamayı gayrimüslimler askerlik yapamazlar şeklinde yorumlamamak gerekir. Çünkü gerek Peygamberimiz (as) gerekse de daha sonraki dönemlerde gayrimüslimlerin askeri hizmetlere iştirak ettiklerini biliyoruz. Gayrimüslim vatandaşların askeri hizmetlere iştirak etmeleri durumunda o yıl cizyeden muaf olacakları ve ganimetten devlet başkanının takdir edeceği bir miktar alacakları fıkıh kitaplarımızda kayıtlıdır.⁴⁵ Bununla beraber, askeri hizmetlerin farklı boyutları ve nevi şahsına münhasır stratejik önemi hiçbir zaman göz ardı edilmemelidir.

5. Malî yükümlülükleri

Tarihte vergisiz bir devletin olmadığı bilinmektedir. Çünkü devletin iç ve dış güvenliğini sağlayacak, çeşitli kamu hizmetlerini devam ettirecek başlıca kaynak, vergilerdir.⁴⁶ Bilindiği gibi Müslümanlardan arazi vergisi olarak öşür, gayrimüslimlerden haraç alınmaktadır. Yalnız haraç vergisi toprak statüsüne bağlıdır. Bu özelliğiyle haraç devlet arazisini işletenlerden alınan yıllık maktu vergiyi ifade eder. Yani sahibinin Müslüman olması veya olmaması sonucu değiştirmez. Ticari vb. diğer gelirlerinden Müslümanlar zekât ile gayrimüslimler ise cizye ile yükümlüdür ve daha ziyade sınaî, ticari vb. mallarından cizye alınmıştır.⁴⁷ Zekât miktarı Müslümanların malî gelirleriyle orantılı olduğu gibi, cizye miktarı da gayrimüslim vatandaşların iktisadi du-

⁴² Bkz. Güneş, Ahmet, "Medine Vesikasının İslam Hukuku Açısından Kaynak Değeri", *EKEV Akademi Dergisi*, Ankara 2008, sy. 34, s. 218-219.

⁴³ Zencânî, Ebû'l-Menakib Şihabuddin Mahmud b. Ahmed, *Tahrîcu'l-firû' ale'l-usûl*, Beyrut 1987, s. 99.

⁴⁴ bkz. Bilmen, III, 360.

⁴⁵ Meydanî, *el-Lübâb fi şerhi'l-Kitâb*, Beyrut 1985, IV, 132.

⁴⁶ Tuğ, Salih, *İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, İstanbul 1984, s. 1 vd.

⁴⁷ Ebû Yûsuf, s. 123.

rumlarıyla orantılı olmuştur.⁴⁸ Tarihte farklı kategorilerde (12, 24, 48 dirhem gibi) cizye alınması bu kanaati teyit eder.⁴⁹ Zaten çocuklardan, kadınlardan, kazancı olmayan fakirlerden ve din adamlarından cizye alınmamıştır.⁵⁰

Hatta daha sonra fakirleşen gayrimüslimlerden cizyenin kaldırıldığını, dahası hazineden yardım yapıldığını Hz. Ömer (ra) örneğinde görüyoruz. Hz. Ömer (ra) bir gün bir adamın kapısından geçerken önünde yaşlı ve gözleri görmeyen birisinin dilendiğini görür. Arkasından yaklaşarak omuzuna dokunur ve hangi dine mensup olduğunu sorar. Adam Yahudi olduğunu söyleyince, Hz. Ömer (ra) ona: “Seni bu hale düşüren nedir?” diye sorar. Adam; “*ödemekle mükellef olduğum cizye, ihtiyaç ve yaşlılık*” cevabını verir. Bunun üzerine, Hz. Ömer (ra) adamı elinden tutup kendi evine götürür, bir miktar sadaka verir, beytü’l-malın hazinedarına yollar ve şöyle söyler; “*Bu adama ve benzerlerine bakınız. Vallahi, biz bunlara insaflı davranmalıyız. Gençliğinde cizyesini aldığımız bu adamı ihtiyarlığında böyle perişan halde bırakamayız. ‘Sadakalar sadece fakirlere, miskinlere, zekât toplayan görevlilere, kalpleri İslam’a ısındırılacak olanlara, esirlik ve kölelikten kurtulmak isteyenlere, borçlulara, Allah yoluna ve muhtaç kalmış yolcu ve gariplere mahsustur*⁵¹ *ayetinde geçen fakirlerden maksat Müslümanlardır; miskinlerden maksat ise ehli kitabın fakirleridir*” diyerek Hz. Ömer (ra) bu adam ve benzerlerinden cizye alınmasını kaldırır.⁵²

Tanzimat döneminde vergide eşitlik ilkesinden hareketle cizye vergisinin kaldırılması karşılığında askerlikle mükellef olmalarına gayrimüslim vatandaşların razı olmadıkları burada hatırlanabilir.⁵³ Sözün özü cizye alma idari bir tasarruftur ve sulh ile fethedilen yerlerde diğer mükellefiyetler gibi cizye miktarı da anlaşma ve rızaya dayanmaktadır.⁵⁴

6. Emniyet ve asayiş faktörü

Müslümanların ilay-ı kelimetullah adına yaptığı faaliyetlerinin dinin yayılmasında oynadığı rol inkâr edilmemekle birlikte, bunun İslam dininin zorla kabul ettirilmesi için bir vasıta olarak kullanılmadığı, asimilasyon uygulanmadığı, hatta isim değiştirmeye bile gidilmediği tarihi bir gerçektir. Gayrimüslimler kendi inançlarını koruma konusunda her zaman tam bir serbesti içerisinde olmuşlardır. Yani salt dini inanç farklılığı hiçbir zaman takip ve kovuşturma sebebi olmamıştır. Yalnız burada salt dini inanç farklılığı ile

⁴⁸ Ebû Yûsuf, s. 40, 122.

⁴⁹ Ebû Yûsuf, s. 36, 38.

⁵⁰ Ebû Yûsuf, s. 122.

⁵¹ Tevbe, 9/60.

⁵² Ebû Yûsuf, s. 126.

⁵³ İnalçık, Halil, “Cizye”, *DİA*, İstanbul 1993, VIII, 48.

⁵⁴ Kâsânî, VII, 111.

dini inancı ve mezhebi farklı kişilerin düşmanca davranışlarını birbirinden ayırmak daha isabetlidir. Elbette düşmanca davranışların faili Müslüman da gözüксе, düşmanca faaliyet yapılan yer mescit olarak da adlandırılrsa, asla müsaade edilemez.⁵⁵ Bu tür konularda Müslümanların duyarlı, yöneticilerin basiretli olmaları gerekir.

Bununla beraber İslam tarihinde gayrimüslimlere yönelik bazı kısıtlamalardan hep bahsedilmektedir.⁵⁶ Kanaatimizce ilk dönem uygulamalarında görülen kısıtlamaların önemli bir kısmını emniyet ve asayiş gerekçesine hamletmek mümkündür. Mesela Hz. Ebu Bekir döneminde stratejik öneminden dolayı bazı gayrimüslim kabilelere askeri üniforma giymemeleri şart koşulmuştur.⁵⁷ Hz. Ömer döneminde Yahudilerin Hayber'den tehcir edilmelerinde “*Onlar daha önceden ensardan birine saldırdıkları gibi, şimdi de Abdullah b. Ömer'e saldırdılar. Orada bizim onlardan başka düşmanımız olduğunu bilmiyorum*”⁵⁸ ifadesi, sürgün gerekçesi olarak zikredilir. Hıristiyanların Necran'dan tehcir edilmelerinde ise orada at ve silah edinmeleri sebebiyle Hz. Ömer'in (ra) onların Müslümanlara karşı düşmanca bir tavır içerisinde olmalarından endişe ettiği belirtilir.⁵⁹

Bazı İslam hukukçuları Hz. Ömer döneminde Arap yarımadasından Yahudi ve Hıristiyanların tehcir edilmesini gayrimüslimlerin Hicaz bölgesine giremeyeceği şeklinde yorumlamışlardır.⁶⁰ Hâlbuki Peygamberimiz (as) zamanında gayrimüslim elçilerin, heyetlerin, hatta tüccarların Medine'ye gelip gittikleri bilinmektedir. Hulafa-i Raşidin ve sonrası dönemlerde bu gelişmişler devam etmiştir. Zaten Ebû Hanîfe'ye göre, hac ve umre maksadı olmayan gayrimüslimlerin harem bölgesine girmeleri hususunda dinen bir mahzur bulunmamaktadır. Diğer mescitler de aynı kategoride değerlendirilir.⁶¹

Genel ilke olarak kiliselerinde çan çalmaları, ayin ve bayramlarında haç gezdirmeleri dinî ayin ve ibadet serbestîsi kapsamındadır. Gece veya gündüzün istedikleri saatte çan çalabilecekleri ifade edilmekle birlikte, namaz vakitlerinde çan çalmalarına izin verilmeyeceği bazı antlaşma metinlerinde kayıtlıdır.⁶² Fethedilen yerlerde eski mabetlere dokunulmayacağı, tahrip olmuşsa restorasyon imkanı sağlanacağı beyan edilir.⁶³ Özellikle Arap yarımadasında yeni mabet yapılmasına sıcak bakılmamakla birlikte, ihtiyaca binaen

⁵⁵ Mescid-i Dırar örneği için bkz. Tevbe, 9/107.

⁵⁶ bkz. Şâfi'î, IV, 218.

⁵⁷ Ebû Yûsuf, s. 144.

⁵⁸ Ebû Yusuf, s. 51.

⁵⁹ Ebû Yusuf, s. 73, 74.

⁶⁰ Şâfi'î, IV, 216 vd.

⁶¹ İbn Âbidîn, IV, 108-109; Elmalılı, M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul 1979, IV, 2501 vd.

⁶² Ebû Yûsuf, s. 146.

⁶³ Ebû Yûsuf, s. 143, 146-149.

devlet başkanının iznine bağlı olarak yeni mabet inşa edilebileceği ifade edilir.⁶⁴ Özellikle Endülüs ve Osmanlı tatbikatında bunun örnekleri görülür.

İslam tarihinde Osmanlı hoşgörüsü halen de dünyaya örnek gösterilmektedir. Burada Osmanlı hoşgörüsünün Ebû Hanîfe anlayışına dayandığını hatırlamak yerinde olur. Konumuz açısından özellikle Fatih'in gayrimüslimlere verdiği ferman ayrı bir öneme sahiptir.⁶⁵ Çünkü Fatih'in gayrimüslimlere verdiği bu ferman daha sonraki padişahlar için de bağlayıcı kabul edilmiştir. Nitekim Endülüs'teki Müslümanlara yapılan zulme karşılık mütekalibiyet ilkesine istinaden Yavuz Sultan Selim kiliseleri camiye döndürmek isteyince, Zenbilli Ali Efendi bunun Kur'an'a ve Fatih Sultan Mehmed'in patrikhaneye verdiği ahitnameye göre, şer'an caiz olamayacağını bildirmiş ve Yavuz Selim'in teşebbüsünü önlemiştir. Aynı konu Kanuni zamanında da ele alınmış, fakat bu kere de Ebussuud Efendi tarafından reddedilmiştir.⁶⁶

Alkollü içkilerin kullanılması Müslümanlara yasak olduğu halde gayrimüslimler yalnız kullanmada değil, imal ve ithal etmekte, kendi aralarında satış yapmakta tam bir serbestîye sahiptir. İslam tarihinde sadece Müslümanların çoğunlukta olduğu yerlerde sedd-i zerai ilkesi açısından içkinin aleni satımına izin verilmemiştir.⁶⁷

Sonuç

İslam hukukunda devletlerarası antlaşmalar eman (himaye) müessesesine, eman müessesesi de zimmet müessesesine dayanır. Zimmet müessesesi ise Müslüman olmaya eşdeğer hukuki bir güvenceyi gerekli kılar.⁶⁸ Buna göre azınlık kavramı İslam tarihinde demografik durumu nitelese bile, hukuki statüyü ifade etmez. Zaten fıkıh kitaplarımızda gayrimüslimlerin vatandaşlık statülerini ifade için azınlık kavramı kullanılmaz.

Fıkıh literatürümüzde gayrimüslimlerin vatandaşlık sözleşmeleri Müslümanlar açısından reddi kabil olmayan bir akit olarak kabul edilir, daimi bir statüyü ifade eder ve yönetim yetkisinin dışında değerlendirilir. Vatandaşlık antlaşması gereği gayrimüslimlerin dâhili ve harici tehlikelere karşı can, namus, çocuk ve mal güvenliklerinin sağlanması ve korunması Müslümanların sorumluluğundadır. Kul hakları kapsamındaki bütün konularda din, dil, ırk, milliyet, cinsiyet ve makam ayrımı yapılmaz ve eşit hukuki hükümler uygulanır.

⁶⁴ bkz. Bilmen, III, 427.

⁶⁵ Bkz. Akgündüz, Ahmet, *Osmanlı Kanunnameleri*, İstanbul 1990, I, 477; Köse, Saffet, *İslam Hukuku Açısından Din ve Vicdan Hürriyeti*, İstanbul 2003, s. 43-44.

⁶⁶ Niyazi, Mehmet, *Türk Devlet Felsefesi*, İstanbul 1993, s. 227.

⁶⁷ Kâsânî, VII, 113.

⁶⁸ Kâsânî, VII, 111.

Gayrimüslimlerin dini değerlerine daima saygı duyulur ve dini hükümleriyle ilgili bütün hususlarda kendi inançlarıyla baş başa bırakılmaları temel ilke olarak kabul edilir. Ayrıca gayrimüslimler İslami ibadetlerle muhatap değildir. Bu anlayış “sizin dininiz size, bizim dinimiz bize”⁶⁹ ve ehli kitap kastedilerek “bizim amellerimiz bize, sizin amelleriniz size”⁷⁰ şeklinde ifade edilen ayetlere dayanır ve dini hükümlere saygılı yönetim anlayışını yansıtır.

Bazı dönemlerdeki bir kısım dar görüş ve dar vicdanların sert ve bağnazca tutumları istisna edilecek olursa, İslam toplumunda farklı inançların dini hükümlerinin farklılığından kaynaklanan içtimai tezahürleri genelde hoşgörülle karşılanmış ve asla eşitlik ilkesinin ihlali ve ayrımcılık olarak yorumlanmamıştır. Doğrusu kısmen dahi olsa, onu yaşamaya bir kısım manilerin bulunduğu veya “şu alan-bu alan” mülâhazasıyla diyanete sınırlar konmaya çalışıldığı bir yerde din ve vicdan hürriyetinden söz etmek mümkün değildir. Baskı ve dayatmalar hem insana hem de insanın iradesine karşı apaçık bir saygısızlıktır.

Dini hükümler kul ile Allah arasındadır, ibadet kategorisindedir ve imani-vicdani bir meseledir. Bu sebeple dini hükümlerde zorlamalar çoğu zaman ya nifak ya da zulüm doğurur. Fert açısından dini hükümleri yapmak istemeyenleri zorlamak en azından ihlâsı zedeler ve sonuçta münafık tipler üretir. Münafığın imanı da ameli de Allah katında makbul değildir. Elbette konunun eğitim ve ahlaki boyutunu istisna etmek elzemdir.

Üçüncü şahıslar açısından ise –velayeti ne ölçüde olursa olsun- hiçbir insanın dini hükümleri kısıtlama ve engelleme yetkisi hukuken yoktur. Çünkü dini hükümlerin kaynağını “Allah’ın bizim rabbimiz, bizim de O’nun kulları olmamız”⁷¹ oluşturur. Bu yüzden İslam hukuk metodolojisinde dini hükümler Allah hakları kategorisinde değerlendirilir, bütün hakların önünde gelir ve hiçbir hak onlara tercih edilemez, katıyen müdahale edilemez; cereyan şekli değiştirilemez. Ayrıca bu haklarda af sistemi işletilemez, sulh yoluna gidilemez, hiçbir suretle ıskatları söz konusu olamaz ve böyle bir şeye teşebbüs bile edilemez.

Bu temel ilkelere göre, dini hükümlerini yaşamak isteyen insanların dini haklarını kısıtlamak veya engel olmak en azından kişinin vicdanıyla çelişki meydana getirir ve çoğu zaman mağdurlar üretir. Kalıcı çözüm insana, iradesine, iradesinin tercihi olan düşüncesine, düşüncesi kapsamında inancına, inancının gereği olan dini değerlerine ve dini hükümlerine saygı anlayışında saklıdır.

⁶⁹ Kafirûn, 109/6.

⁷⁰ Bakara, 2/139; Kasas, 28/55; Şura, 42/15.

⁷¹ Debusî, Ebu Zeyd Abdullah b. Ömer, *Takvîmu'l-edille fi usuli'l-fikh*, Beyrut 2001, s. 81; Serahsî, Muhammed b. Ahmed, *Usulü's-Serahsî*, İstanbul 1990, I, 117.